

16. Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII-XXI вв. Научное издание / А.Г. Шевчук, И.Г. Беднарский, А.Б. Швец, С.А. Ефимов, Л.Т. Кравцова / Под ред. к.и.н. А.В. Ишина. – Симферополь: СФ НИСИ; ВГМИ «Таврия», 2006. – 72 с.
17. Керчь-Еникальское градоначальство в конце XVIII – в первой половине XIX веков: Дипломная работа Бельского А.В. – Симферополь, 1997. – 79 с.
18. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779) // ЗООИД. – Одесса. – 1853. – Т. 3. – С. 289-306.
19. Гавриил, архиепископ Тверской и Кашинский. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 79-130.
20. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – сер. XIX в.). – СПб: Наука, 2002. – 676 с.
21. Статистический справочник Таврической губернии. Часть 1-я. Статистический очерк Таврической губернии / Составил статистик Таврической Губернского Земства Ф.Н. Андриевский, под ред. М.Е. Бененсона. – Симферополь: Тип. Таврической Губернского Земства. – 1915.
22. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів: Світ, 1992. – 144 с.
23. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: АН УССР, 1956. – 415 с.
24. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик. На 1 января 1987 года / Сост. Дударев В.А., Евсеева Н.А. – М.: Издательство Известия Советов Народных Депутатов СССР, 1987. – 672 с.
25. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. Справочник // Культура народов Причерноморья. – 2008. – N 151. – С. 111-116

Івлєва Я.А.

УДК 281.9(477.75)(093)«180/184»

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СКОПЕЦЬКОЇ СЕКТИ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Сучасна історична наука надає велике значення історіографічним дослідженням, які покликані об'єднати весь накопичений за довгий час дослідницький досвід та виявити основні тенденції у вивченні проблеми на різних етапах і обґрунтувати зміну цих тенденцій. Це насамперед стосується досліджень історії релігійного інакомислення, вивчення якого у попередні епохи було вкрай ідеалізоване. Отже, метою даної статті є спроба визначити внесок дослідників офіційно-охоронного напрямку у вивчення історії скопецької секти Таврійської губернії в першій половині ХІХ ст.

Скопецька секта – православна секта містичного напрямку, яка з'явилася в Російській імперії в ХVІІІ ст. Традиційно появу скопецтва пов'язують з діяльністю її першого проповідника – Селіванова (дослідники вказують на різні його імена, але найчастіше називають Кіндратом). Владі скопці стають відомі на початку 1770-х рр., коли завдяки пропаганді Селіванова та його прибічників секта вже значно поширилася. Невдовзі скопці з'явилися й у Таврійській губернії – у перші десятиліття ХІХ ст. Спочатку їх переселили до Бердянського повіту, а потім вони стали прибувати до губернії з різних місць вже з власного бажання [2, с. 417]. На межі 1830-1840-х рр. увага влади до скопців посилюється, наслідком чого стало виселення найактивніших із них до Сибіру та видання низки нормативних актів, що суттєво обмежили їхній правовий статус.

Завдяки проповіді необхідності оскоплення (тобто кастрації як засобу позбавлення самої можливості грішити) скопці не відчували браку уваги до себе зі сторони дослідників дореволюційної епохи. Більшість з цих досліджень характеризується тенденційністю викладу даних та свідомим ігноруванням деяких фактів з історії сектантства, тому розгляд історіографії ХІХ ст. спричинений потребою об'єктивного висвітлення його історії. Дореволюційна історіографія сектантства є найбільш чисельною та вкрай заідеологізованою. Особливе місце в її структурі посідають праці, що видавалися в інтересах держави та церкви (т.зв. офіційно-охоронний напрям)¹.

Цей напрям домінував у історіографії ХІХ ст. і був представлений працями світських і церковних авторів, ставлення яких до сектантства було негативним і визначалося загальною метою: висвітлення його антидержавної та антихристиянської спрямованості. Це положення пояснює ще одну загальну рису цих робіт – необ'єктивність і відсутність неупереджених наукових досліджень, що було пов'язано з надзвичайно обережним (а іноді досить ворожим) ставленням офіційної влади та православної церкви до сектантів.

Початок світським дослідженням сектантства поклала цілеспрямована діяльність Міністерства внутрішніх справ, яке контролювало конфесійну ситуацію в Російській імперії. Чиновники міністерства, які безпосередньо займалися конфесійними питаннями, стали авторами праць з історії релігійного інакомислення. Зазвичай такі твори видавали обмеженим тиражем [5, с. 8].

¹ Праці просектантського (або ліберального) напрямку в даній статті не розглядаються, але вони також формують значний пласт історіографічних даних стосовно проблеми релігійного інакомислення.

Роботи цих авторів можна вважати певними звітами про окремі сторони життя сектантів, передусім про їхні взаємини з офіційною владою. Більшість з них мала характер спеціальних розвідок. Безсумнівним достоїнством таких праць є залучення значного фактичного матеріалу, але «відомча приналежність» авторів змушувала їх викладати його під офіційним кутом зору, що привело до необ'єктивності цієї групи праць. Тим не менш, наукова цінність цих видань є, на наш погляд, незаперечною. Більшість праць чиновників містить нормативно-правові акти стосовно незгодних з офіційною релігією, матеріали з архівів Російської імперії, порушені щодо сектантів кримінальні справи тощо. Залучений фактичний матеріал надає можливість не тільки визначити характер взаємин з державною владою, а й визначити їх соціальний склад і чисельність, економічне становище, міграційні процеси, що відбувалися в сектантському середовищі. Крім того, дослідження чиновників часто містять критику віровчення сект, що дозволяє виявити його особливості.

Першим урядовцем, який зацікавився скопецькою сектою, був В. Даль (у той час обіймав посаду чиновника з особливих доручень у Міністерстві внутрішніх справ). Його монографічне дослідження «Исследование о скопческой ереси» [4] вийшло незначним тиражем і було спробою систематизувати судово-слідчі джерела, сформувавши на їх основі уявлення про походження та подальше поширення секти скопців, її соціальний склад і сутність віровчення. Загальна позиція автора була негативною, він вважав скопців дуже небезпечними для суспільства й пропонував викоринити секту.

Праця Дала була доповнена й у доопрацьованому вигляді вміщена до роботи Н. Надеждіна (цікаво, що назву праця Надеждіна має таку ж саму [8]). В 1845 р. праця останнього вийшла друком за розпорядженням міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського. Джерельну базу дослідження формують справи Московського державного архіву, Санкт-Петербурзької слідчої комісії щодо скопців, архіву Санкт-Петербурзького воєнного генерал-губернатора та архіву МВС. У ньому розкривається походження і поява скопців у Російській імперії, політико-історичний і етично-релігійний розвиток секти. Автор аналізував значення скопцтва в житті країни, починаючи його історію з I тис. Офіційно появу скопців автор датував 1772 р. (з часу створення слідчої комісії), вказав на автохтонність російського скопцтва, персоніфікував його історію. Також він розглянув внутрішній устрій скопецької общини, причини її швидкого поширення; відзначив хлистівське походження віровчення скопців, описав види та засоби оскоплення, його обґрунтування у віровченні скопців, обрядність, радіння тощо. Окремо автор відзначив аморальність скопців, які хоч і позбавлялися статевих органів, але були схильні до ганебної розпусти.

Загалом Надеждін, як і Даль, вважав скопцтво вкрай негативним явищем у житті країни, підкреслив його шкідливість для офіційної влади та православної церкви. Скопці, на його думку, за суттю свого вчення не мали ніякого відношення до православ'я. Він також наголосив на перевазі політичних переконань сектантів над релігійними, що створювало загрозу політичному устрою країни. Крім того, автор подав статистичні дані щодо поширення скопецької секти (на прикладі Таврійської губернії).

Також у цій групі дослідників необхідно назвати П. Мельникова, який є автором декількох праць з історії розколу й сектантства. Історію скопцтва Мельников висвітлив у п'яти розділах «Материалов для истории хлыстовской и скопческой ересей» [7], у яких навів пояснення й свідчення скопців (в'язнів Соловецького монастиря), думки священнослужителів щодо скопецької ересі, записки і розпорядження влади стосовно скопців, дослідження Дала та ін. Мельников розглянув історичні факти щодо появи скопцтва, розкрив його суспільно-релігійні основи, висвітлив обрядову сторону, описав специфіку радінь, охарактеризував постать Селіванова. Особливу увагу він приділив діям державної влади щодо обмежень скопців у правах, переселення їх у малонаселені місця тощо. Джерельна база представлена документами з архівів МВС, Канцелярії Московського генерал-губернатора та Московської кримінальної палати; височайшими повеліннями, розпорядженнями Св. Синоду та ін. Автор застосував хронологічний принцип викладення матеріалу. Він подав багато прикладів з приватного життя скопців, супроводив працю духовними піснями, творами видатних скопців, матеріалами про скопецьких лідерів. Загалом Мельников хоча й відходить від вкрай негативного сприйняття скопцтва, але усе ж таки не залишає загальної позиції щодо сектантів, яку займала більшість імперських чиновників.

Справу вивчення скопецької історії продовжив Є. Пелікан, який звернув увагу на характеристику фізіологічних основ скопцтва й практику судової медицини в їхніх справах [9]. Сам автор указував на практичну мету свого дослідження – служити посібником для лікарів і юристів при розгляді справ щодо скопцтва, визначенні його різних форм. Він опустив деякі подробиці з історії секти в Росії та її віровчення, зосередивши увагу здебільшого на судово-медичній стороні скопцтва. Залучивши значну кількість матеріалів і досліджень (зокрема Мельникова й Надеждіна), автор пояснив методи та прийоми чоловічого та жіночого оскоплення, описав наслідки цього явища, зміни в духовній сфері життя, місця та обставини, засоби оскоплення, деякі скопецькі обряди та радіння, їх значення в практиці скопцтва. Пелікан зробив спробу відокремити ознаки навмисного оскоплення від фізичних вад людей, наслідків хвороб тощо, дав практичні рекомендації, як розпізнати скопця, виявити стороннє оскоплення чи самооскоплення. Автор використовував архівні справи МВС і власні спостереження, проводив дослідження на трупах. Праця містить безліч посилань на твори різних дослідників, які супроводжуються коментарями автора, деякі принципові положення ілюструються картами, малюнками й таблицями (наприклад, з останніх відомо, що у Таврійській губернії чисельність скопців у ХІХ ст. сягала від 3 до 8 % від загальної чисельності). Загалом

його праця має величезне наукове значення, супроводжується поміркованими роздумами та обґрунтованими висновками.

До зазначеного напрямку належить праця чиновника Міністерства юстиції М. Реутського «Люди божьи и скопцы» [10], в якій автор загалом вкрай негативно підійшов до предмету дослідження. Реутський визначив скопещьку ересь як релігійно-політичну, що поєднала цивільний злочин тілесних пошкоджень та відомий антидержавний і протисупільний напрям. На думку автора, скопечтво необхідно було викоринити, у цьому зв'язку він розкрив причини безуспішності перших заходів влади проти скопців. Він акцентував увагу на спокусливій привабливості скопещької секти селян і солдатів. Крім того, Реутський вказав на тверду основу, що створила для скопечтва секта хлистів. Окремо він проаналізував систему урядових заходів щодо скопців з 1800 по 1835 рр., посилаючись на справи Московської кримінальної палати та Московського губернського архіву. Але використання ним архівних джерел здійснювалося доволі недбало, що знижує цінність його праці.

Таким чином, праці імперських чиновників характеризуються переважно негативним ставленням до скопців, нищівною критикою всіх сторін їхнього життя й насамперед віровчення, що є цілком закономірним з огляду на ту загрозу суспільно-політичному ладу держави, яку вони бачили в сектантстві. Тим не менше, ці праці мають наукове значення, яке полягає у зосередженні в цих публікаціях значного фактичного матеріалу, введенні до обігу багатьох справ із різних архівів країни. Ці джерела дозволяють простежити основні етапи історії секти скопців, її взаємини з вищими органами влади та ін.

Схожими за оцінкою сектантства та методологічними підходами є праці церковного походження. Вони також характеризуються негативним ставленням до сектантів, що пояснюється тісною співпрацею держави й церкви у цьому питанні. Відмінністю церковних праць від робіт чиновників є більш докладний розгляд вчення сект, що пояснюється пильною увагою церкви до цього явища.

Насамперед серед видань церковних авторів слід виокремити праці православних богословів. Їм належить низка ґрунтовних робіт з історії сектантства, в яких вони намагалися пояснити в своєму розумінні поняття «ересь», «секта» та прослідкувати їх походження. Православні автори вбачали у виникненні сектантства лише ідеологічну причину, вони не визнавали наявності соціально-економічної причини в появі цього феномену, вважаючи, що корені сектантства необхідно шукати лише в релігійно-психологічній сфері. Така позиція церковних авторів є закономірною, адже визнання соціально-економічного розвитку країни як однієї з причин виникнення й поширення сектантства ставило під удар програму дій центральної влади Росії. Прояви релігійного інакомислення церковні автори зображали як поодинокі випадки, пов'язані з духовним невіглаством окремих людей, а поширення сектантства пов'язували з релігійною неосвіченістю та моральним падінням деяких православних внаслідок впливу на їхню свідомість. Це дало підстави вважати сектантство проявом відсталості та архаїчності окремих представників народу. Містичні секти Російської імперії церковні автори вважали бузувірськими, що формувало традиційно негативний стереотип відносно останніх, провокувало вороже ставлення до них зі сторони православних.

Однією з найбільш ґрунтовних праць цієї групи є дослідження Т. Буткевича [1]. На думку автора, скопечтво виникло в надрах хлистівщини (1772 р.), а самостійна історія секти починається з К. Селіванова. Буткевич детально змалював постать Селіванова та інших лідерів, визначив їхній внесок у розвиток скопечтва. Також він охарактеризував сучасний йому розвиток секти, її поширення (особливо багато скопців було в Таврійській губернії), вказав на відмінності в ученні хлистів і скопців, визначив особливості побуту, одягу, засоби пропаганди тощо. Особливу увагу він приділив нищівній критиці скопещького віровчення, викладеній ним у 12 пунктах.

Також особливості сектантства вивчав М. Кутепов, який визначив поняття ересі та його сутність і класифікував православні секти [6]. Стосовно скопечтва автор зазначав, що воно мало давні корені, а в Росії виникло з хлистівської ересі в середині XVIII ст. (засновником його він традиційно називає Селіванова). Автор акцентував увагу на надзвичайній небезпеці секти для суспільства й держави. Він прослідкував зв'язок між ставленням влади до сектантів та його поширенням на теренах імперії. Також Кутепов значну увагу приділив віровченню скопців, вказав на його схожість з хлистівським, охарактеризував сутність осклоплення, взаємини з православними.

Таким чином, праці православних вчених мають значну наукову цінність: вони ввели до наукового обігу велику кількість документальних джерел, проаналізували основні етапи розвитку сектантства, простежили динаміку його поширення на теренах Росії та України, а також зробили спробу виробити загальну термінологію та створити обґрунтовану класифікацію.

Крім богословів, значна частка робіт православного походження належить авторству православних священників. Їх появі в певній мірі сприяла боротьба церкви проти сектантства. Праці священників мали оповідний характер, містили мало узагальнень і висновків, чільне місце в них посідало викриття й осуд інакомислячих, що відповідало ключовим завданням церкви. Ці автори не намагалися поглибити власні теоретичні знання про сектантство, вони прагнули затвердити положення про його помилковість і шкідливість, розглядаючи його як навмисне спотворення окремими людьми (найчастіше сектантськими лідерами) єдино вірного вчення православної церкви. Для священника предметом дослідження були відмінні від православ'я риси сектантства – саме вони вважалися сутністю ересі та спростовувалися впродовж усієї роботи. Тим не менш, викриття сектантів спонукало до розкриття віровчення секти, що викладалося в

порівнянні з догмами православ'я. Саме тому ці праці мають значення при розгляді сектантської історії та віровчення.

Поширення скопцтва в Таврійській губернії привернуло увагу місцевих православних дослідників. Так, єпископ Гермоген у праці «Таврическая епархия» детально виклав історію скопецької секти, яку почав з Селіванова [2]. Гермоген детально змалював постаті лідерів, сутність сформованого ними віровчення. Він охарактеризував появу скопців у губернії, їхнє життя, взаємини з владою та поширення секти. Також автор вказав на основні заходи єпархіальної влади щодо охорони православних від навернення в секту та ін.

Ще один дослідник, таврійський єпископ Гурій в своїй праці «О скопческом учении по последним о нем известиям» [3] описав історію скопцтва в Таврійській губернії, їх появу в губернії на початку ХІХ ст., формування великої общини, яка прикувала до себе пильну увагу влади. Автор розкрив взаємини скопців і православних, їхній правовий стан, подальше виселення останніх за межі Таврики. Він охарактеризував еволюцію скопецької секти, діяльність її засновників, а також детально виклав основні положення віровчення скопців, зокрема особливу увагу приділив вченню про оскоплення.

Ці праці є дуже цінними для історії скопців, тому що вони зосереджують увагу саме на місцевих проявах сектантського життя та побуту.

Певну інформацію надають місіонерські православні видання, статті в яких характеризують діяльність православної церкви щодо сектантів, зокрема спроби повернення їх у православ'я або ж висвітлення хибних сторін їхнього віровчення. Ця література є доволі чисельною й потребує особливої уваги.

Таким чином, православні видання є важливими для дослідження історії релігійного інакомислення. І хоча більшість з цих праць характеризується тенденційним викладом матеріалу, вони мають значну наукову цінність з огляду на накопичений авторами масив фактичних даних. Роботи з регіональної історії скопцтва хоча й представлені в історіографічній традиції, але висвітлюють життя таврійських скопців дуже епізодично та неповно. Менш чисельна література світського походження також тенденційно розглядає релігійне інакомислення, що пов'язано із загальною негативною оцінкою ролі сектантства у суспільно-політичному житті країни. У цілому праці світських і православних авторів є досить цінним джерелом інформації й посідають значне місце в історіографії питання.

Джерела та література

1. Буткевич Т.И. Скопчество. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1909. – 36 с.
2. Гермоген, єпископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. – Псков: Типография губернского правления, 1887. – 520 с.
3. Гурий, єпископ Таврический. О скопческом учении по последним о нем известиям. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1877. – 184 с.
4. Даль В.И. Исследование о скопческой ереси. – СПб., 1844.
5. Крюков А.В. Религиозные секты на Кубани: 30-е гг. ХІХ в. – 1917 г.: Дисс... канд. ист. наук. – Краснодар, 2004. – 179 с.
6. Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штундобаптистов, пашковцев, толстовцев, хлыстов и скопцов. Изд-е 4, испр. и дополн. – Новочеркасск: Частная Донская Типография, 1910. – 94 с.
7. Материялы для истории хлыстовской и скопческой ересей, собранные П.И. Мельниковым. Отделы I-V. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. Под заведыванием О.М. Бодянского. – М., 1872-1873.
8. Надеждин Н.И. Исследование о скопческой ереси. – СПб., 1845. – 317 с.
9. Пеликан Е. Судебно-медицинское исследование скопчества с краткими историческими сведениями. 2-е доп. и испр. изд-е. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1875. – 241 с.
10. Реутский Н.В. Люди божьи и скопцы. Историческое исследование (из достоверных источников и подлинных бумаг). – М.: Типография Грачева и Ко, 1872. – 229 с.

Назарова Є.П.

УДК: [94:371.8](477.74) «20»

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 Р.)

2009 року виповнилося 95 років від початку Першої світової війни. Ця війна докорінно змінила політичну карту Європи і світу. По закінченню світової війни виникають нові політичні режими, формується нове обличчя світу. Поряд із воєнними подіями в історії Першої світової війни важливе місце посідають внутрішньополітичні події в країнах учасниках війни. Це також значною мірою визначало нове повоєнне обличчя країн.

Питання діяльності політичних партій і суспільно-політичних організацій на території південноукраїнських губерній залишається відносно малодослідженим на пострадянському історичному